

Ludmiła Jaskiewicz

Północno-wschodnie ziemie II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941 w świetle nowych publikacji

Niepodległość i Pamięć 13/2 (23), 243-253

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ludmiła Jaskiewicz

Mińsk (Białoruś)

Północno-wschodnie ziemie II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941 w świetle nowych publikacji

Od końca lat osiemdziesiątych, kiedy udostępnienie archiwów w byłych republikach sowieckich stworzyło polskim historykom większe możliwości badawcze, na rynku księgarskim co roku ukazuje się szereg publikacji dotyczących dziejów Kresów Wschodnich w latach 1939-1941. Problematyka ta wciąż budzi zainteresowanie badaczy nie tylko w Polsce, ale także na Białorusi, Ukrainie i Litwie.

Poniżej przedstawiono krótką analizę piśmiennictwa z lat 1997-2005 dotyczącego tzw. Zachodniej Białorusi lub północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej. Przegląd ten nie pretenduje do wyczerpania tematu i dotyczy przede wszystkim tak węzłowych tematów, poruszanych w historiografii polskiej i białoruskiej: ocena wydarzeń 17 września 1939 roku, funkcjonowanie sowieckiego aparatu władzy, przemiany gospodarcze, stosunki etniczne i migracja ludności, propaganda i agitacja sowieckiego systemu na zajętych terenach, stosunek władz sowieckich do kultury i religii, a także polskiego zbrojnego podziemia.

Wśród wielu zagadnień związanych z problematyką północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej stosunek do wydarzeń 17 września 1939 roku stanowi kwestię, która budzi najwięcej dyskusji i sporów wśród historyków polskich i białoruskich. Wszyscy historycy polscy traktują je jako agresję Związku Sowieckiego na II Rzeczpospolitą. Dla potwierdzenia swoich tez cytują dokumenty z zespołów specjalnych archiwów byłych państw sowieckich, z których wynika jednoznacznie, że dokonano jej w zмовie z Niemcami, w momencie kiedy Polska toczyła wojnę o narodowy byt, celem zlikwidowania państwa polskiego i podziału jego ziem¹. Odmienną postawę reprezentują historycy białoruscy. Chociaż uznają tajny protokół do paktu Ribbentrop-Mołotow za wyraz lekceważenia suwerenności państwa polskiego, zwracają szczególną uwagę na wyzwoleniczy charakter tamtych wydarzeń, na ich sprawiedliwość historyczną i niesprawiedliwość Traktatu Ryskiego dla narodu białoruskiego². Władimir Ładysiew

1 M. Gnatowski, *17 września 1939 r. – agresja czy wyzwolenie? Refleksje historyka w świetle nowych źródeł* [w]: *Radziecka agresja 17 września 1939 roku i jej skutki dla mieszkańców północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej, Studia i materiały*, pod red. Michała Gnatowskiego, Białystok 2000, s. 75-86, zobacz też Sławomir Dębski, *Pakt Ribbentrop-Mołotow a sowiecka agresja na Polskę 17 września 1939 r.*, [w:] *ibid.*, s. 11-42.

2 W.F. Kuszniar, *Aświatlennie gistorii Zachodniaj Bielarusi 1921-1941 gadow u suczasnaj bielaruskaj gistoryjagrafii*, [w]: *Radziecka agresja 17 września 1939 roku...*, s. 97-111, zobacz też W. F. Ładysiew, *Padzieji w osieni 1939 goda u palitycznym i nacyjanalna-kulturnym zyczi bielaruskaga naroda*, [w:] *ibid.*, s. 87-96.

z Mińska podkreśla rolę przekształceń własnościowych i nadania chłopom ponad 1 mln hektarów ziemi, likwidacji bezrobocia, wprowadzenia bezpłatnej medycyny, wpływu zmian w oświacie i kulturze na polityczne i narodowo-kulturalne życie Białorusinów³.

Poglądy obydwu stron także różnią się w kwestii wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi. Wśród polskich historyków Michał Gnatowski, jako jeden z pierwszych, na podstawie sowieckich źródeł dokonał próby przedstawienia kulisy przygotowań władz do wyborów. Poświęcił temu swoją pracę *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty. Oceny. Dokumenty*, którą uzupełnia 26 dokumentów z archiwów Moskwy, Mińska, Grodna, dotyczących ordynacji wyborczej, posiedzenia Komitetu do spraw Organizacji Wyborów, sprawozdania ich przebiegu w terenie itp.⁴ W swoim artykule, opublikowanym w pracy zbiorowej *Polska w Europie i świecie w XX stuleciu*⁵, Gnatowski poddał analizie Uchwałę Biura Politycznego WKP(b) z 1 października 1939 roku, oraz protokół posiedzenia BP WKP(b) z 2 października, ukazując dyrektywne zadania „uprawomocnienia” faktu agresji i jej realizacji. Na przykład, autor wykazuje, że materiały KC KP/b/B zawierają nie tylko imienne spisy osób, które przygotowywały projekty dokumentów Zgromadzenia Ludowego, lecz także teksty wygłaszanych referatów i głosów w dyskusji oraz powitań i telegramów wdzięczności do sowieckich przywódców. Potwierdza to i Czesław Grzelak⁶, podkreślając szczególną rolę Armii Czerwonej w organizowaniu i przeprowadzeniu wyborów. Autor przedstawia czytelnikom sprawozdanie Zarządu Politycznego Frontu Białoruskiego z pracy przygotowawczej i działalności w czasie wyborów do Zgromadzenia Ludowego Białorusi Zachodniej. Dokumenty na ten temat również można znaleźć w „Studiach Podlaskich”⁷. Interesująca jest praca Jana Tomasza Grossa⁸, która przedstawia obraz wyborów do Zgromadzenia Zachodniej Białorusi i ich cele przez pryzmat relacji świadków tamtych wydarzeń, pochodzących z zasobów Instytutu Hoovera w Kalifornii. Niestety, autor nie wykorzystał źródeł sowieckich.

Jednym z pierwszych kroków po zajęciu północno-wschodnich ziem II RP miało być dokonanie zmian ustroju społeczno-gospodarczego. Już od pierwszych dni sowieckiej agresji rozpoczął się proces wywłaszczania wielkiej własności ziemskiej, kościelnej, gospodarstw zamożniejszych chłopów i osadników. Temat ten został szeroko omówiony w monografii Krzysztofa Jasiewicza *Zagłada polskich Kresów*⁹. W procesie likwidacji infrastruktury ziemiaństwa autor rozróżnił dwie fazy (wrzesień 1939; grudzień 1940), ukazując jej związki z upadkiem ekonomiki rolnej na Kresach. W części II autor opisuje tło „spontanicznych” mordów popełnionych na ziemiaństwie oraz grabież majątków i jej skutki gospodarcze, społeczne, psychologiczne¹⁰. W ostatnim rozdziale

3 Ibidem.

4 M. Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty. Oceny. Dokumenty*, Białystok 2001, ss. 341.

5 Idem, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Kulisy prób usankcjonowania agresji 17 września 1939 w świetle sowieckich źródeł*, [w]: *Polska w Europie i świecie w XX stuleciu*, pod red. Haliny Parafinowicz, Białystok 2001, s. 339-353.

6 C. Grzelak, *Rola Armii Czerwonej w wyborach na zajętych terytorium Polski północno-wschodnim w 1939 r.*, [w]: *Polska i jej wschodni sąsiedzi w XX wieku. Studia i materiały*, Białystok 2004, s. 247-263.

7 M. Gnatowski, *Radzieckie dokumenty o przygotowaniach do wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi oraz sprawozdania z przebiegu kampanii wyborczej w województwach i powiatach*, „Studia Podlaskie”, cz. 1: t. XII, Białystok 2002, s. 303-370, cz. 2: t. XIII, Białystok 2003, s. 293-351.

8 J.T. Gross, *Studium zniewolenia. Wybory październikowe 22 X 1939*, Kraków 1999, ss. 119.

9 K. Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1997, ss. 359.

10 Na ten temat zobacz też: M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 2000, ss. 366.

swojej pracy Jasiewicz omawia sowieckie próby zagospodarowania infrastruktury post-ziemiańskiej (kolchozy, sowchozy i inne).

Artykuł Marka Wierzbickiego przedstawia szeroką analizę procesu kolektywizacji i podporządkowanej mu polityki władz sowieckich wobec indywidualnego rolnictwa, które miało być stopniowo zlikwidowane¹¹. Jak podkreśla autor, temu celowi służyła przede wszystkim polityka podatkowa oraz ustanowienie norm użytkowania ziemi. Skutkiem „rewolucji agrarnej” stał się wzrost nastrojów antysowieckich w społecznościach wiejskich ziem wschodnich II Rzeczypospolitej.

We wszystkich publikacjach poruszających problemy polityki ekonomicznej na wsi, zwracano uwagę na niekompetencję rządzących kadr, brak motywacji chłopów do tworzenia gospodarki kolektywnej, a także często zdarzające się wypadki pospolitego złodziejstwa. Artykuły Wierzbickiego¹² i Daniela Boćkowskiego¹³ nasycone są konkretnymi przykładami elementarnej niegospodarności.

Na szczególną uwagę wśród ostatnich publikacji dotyczących polityki ekonomicznej zasługują badania problemu aprowizacji miast i wsi Zachodniej Białorusi. Jak podkreśla Irina Jelenska¹⁴, kolejka za towarami pierwszej potrzeby stała się zwykłym zjawiskiem tamtych czasów. Boćkowski wskazuje przyczyny takiej sytuacji, kryjące się w aprowizacyjnej polityce władz, w myśl której tylko Białystok, jako duże miasto obwodowe, był zaopatrywany w produkty, chociaż w niewystarczającym stopniu¹⁵. Zmuszało to mieszkańców wsi i miast rejonowych do wypraw na zakupy do Białegostoku i stwarzało kolejki w sklepach.

Interesujące są informacje dotyczące spekulacji towarami przemysłowymi i rolniczymi w Brześciu w latach 1939-1941. Oksana Pietrowskaja pokazuje dynamikę wzrostu cen w ciągu tych lat na wszystkie towary, jak również rozmiary grzywny, nakładanej na spekulantów (przekraczały miesięczny zarobek o 35 razy i więcej, a czasem były spłacane nie tylko pieniędzmi, a także mięsem, galanterią itp.)¹⁶.

Osobliwościom regionalnym w polityce ekonomicznej władz sowieckich na Zachodniej Białorusi poświęcone są studia Władimira Nikitenkowa, Ludmiły Nikitenkowej¹⁷ oraz Tamary Kabot¹⁸, napisane w oparciu o materiały Państwowego Archiwum Obwodu Brzeskiego i dotyczących rejonów kleszczelskiego i hajnowskiego.

W historii Polski II wojna światowa kojarzy się z okresem ogromnych strat ludnościowych i zarazem masowych migracji jej obywateli. Owe przemieszczenia w latach 1939-1941 były przede wszystkim skutkiem działań wojskowych oraz polityki okupacyjnej ZSRS i III Rzeszy.

11 Idem, *Zmiany społeczne i gospodarcze wsi kresowej w latach 1939-1953*, [w]: *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953*, pod red. Krzysztofa Jasiewicza, Warszawa-Londyn 2002, s. 95-145.

12 Ibidem.

13 D. Boćkowski, *Spoleczne i gospodarcze aspekty radzieckiej okupacji Białostoczczyzny 1939-1941. Próba bilansu*, [w]: *Sowietyzacja i rusyfikacja północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1939-1941. Studia i materiały*, pod red. Michała Gnatowskiego, Daniela Boćkowskiego, Białystok 2003, s. 165-181.

14 I. Jelenska, *Zapadno-bieloruskoje obszczestwo w swiecie materialów NKWD. 1939-1941*, [w]: *Polska i jej wschodni...*, s. 394-401.

15 D. Boćkowski, *Radzieckie starania o poprawie sytuacji aprowizacyjnej obwodu białostockiego w latach 1939-1941*, [w]: *ibid.*, s. 294.

16 O. Pietrowskaja, *Realii sowieckiej żizni: kultura i byt Briesta w 1939-1941 godach*, [w]: *Radziecka agresja 17 września 1939 roku...*, s. 231-255.

17 W. Nikitenkow, L. Nikitenkowa, *Ekonomiczeskaja politika sowietsoj vlasti w Zapadnoj Biełarusi w 1939-1941 (na primierie kleszczelskogo rajona)*, [w]: *Radziecka agresja 17 września 1939 roku...*, s. 265-271.

18 T. Kabot, *Polityka władz sowieckich w regionie Białostockim w latach 1939-1941 (na przykładzie rejonu hajnowskiego)*, [w]: *ibid.*, s. 255-263.

W 2004 roku w serii „Wspólne dziedzictwo ziem północno-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej” ukazał się poświęcony tej tematyce tom *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego*. Przedmiotem szczególnej uwagi w ostatnich publikacjach są uchodźcy żydowscy i ich sytuacja na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Ogólny zarys problematyki daje historyk z Brześcia Jewgienij Rosenblat¹⁹. Wyodrębnia dwa podstawowe kierunki (ze wschodu na zachód, z zachodu na wschód) i dwie fale przesunięcia ludności (jesień 1939; koniec 1939 – lato 1940). W sferze jego zainteresowań znajdują się migracje z terenów okupowanych przez Niemców na obszar tzw. Zachodniej Białorusi. Autor przedstawia dramatyzm sytuacji uchodźców żydowskich, polegający na wyborze między alternatywą powrotu do okupowanej przez Niemcy części Polski lub pozostania na Białorusi Sowieckiej. Badacz podkreśla, że to była ucieczka od rzeczywistości do mitu: jedni uciekali pod wpływem mitu o wyższości ustroju sowieckiego, inni – żyjąc iluzjami o „dobrych Niemcach”²⁰. Rosenblat ukazuje też główne przyczyny negatywnej zmiany polityki sowieckiej wobec uchodźców w pierwszej połowie roku 1940: nierozwiązywalne problemy z zakwaterowaniem, rejestracją, zaopatrzeniem w artykuły spożywcze. Autor wspomina także o mini-akcjach protestacyjnych uchodźców, którzy czynili wysiłki, żeby zwrócić uwagę władz na swoje problemy.

Skomplikowanej sytuacji, związanej z ucieczkami na terytorium sowieckie z ziem okupowanych przez Niemców i oczekiwaniem rozstrzygnięć swego losu w pasie neutralnym, poświęcony jest artykuł badaczki z Łodzi Lilianny Świątek, opierającej się na źródłach z archiwum Ringenbluma²¹. Autorka omawia położenie „bieżeńców” i politykę władz sowieckich wobec nich. Nie ulega wątpliwości, że uchodźcy byli uciążliwi dla Sowietów, ponieważ powiększali grono bezrobotnych, blokowali miejsca zakwaterowania dla przybywających z głębi ZSRS urzędników, a przede wszystkim zwiększali ryzyko wybuchu epidemii.

Sporo ciekawych informacji na ten temat przynosi studium Daniela Boćkowskiego zamieszczone w zbiorze *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego* i poświęcone analizie źródeł do problemu ruchów migracyjnych, przechowywanych w zasobach archiwalnych Rosji, Białorusi i Polski²². W pracy zbiorowej *Świat niepożegnany* pod red. Krzysztofa Jasiewicza autor kreśli losy uchodźców żydowskich z Centralnej i Zachodniej Polski, stwierdzając, że oni de facto byli głównymi żydowskimi ofiarami sowieckiej polityki okupacyjnej²³, ponieważ uważano ich za potencjalnych szpiegów Niemiec, a często potem deportowano i represjonowano. Autor uważa, że wysiedlenie tej grupy było akcją prewencyjną, mającą w zamyśle jej organizatorów ostatecznie

19 J. Rozenblat, *Mieжду мифом и реальностью: еврейские беженцы в Западной Беларуси* [w]: *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego*, pod red. Marka Kietlińskiego i Wojciecha Śleszyńskiego, Białystok, 2004, s. 48-57.

20 Ibidem, s. 49.

21 L. Świątek, *Sytuacja uchodźców żydowskich na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941 w świetle opublikowanych dokumentów Archiwum Ringenbluma*, [w]: *Sowietyzacja i rusyfikacja...*, s. 119-139.

22 D. Boćkowski, *Źródła do problemu ruchów migracyjnych na ziemiach północno-wschodnich II RP w latach 1939-1941 w świetle opublikowanych dokumentów Archiwum Ringenbluma*, [w]: *ibid.*, s. 69-76.

23 Idem, *Losy żydowskich uchodźców z centralnej i zachodniej Polski przebywających na Kresach Północno-Wschodnich w latach 1939-1941*, [w]: *Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku*, pod red. Krzysztofa Jasiewicza, Warszawa-Londyn 2004, s. 91.

unormować sytuację na niedawno zajętych ziemiach. Deportacja uchodźców żydowskich została przeprowadzona na przełomie czerwca i lipca 1940 roku. Wart uwagi jest fakt, że po zwołaniu niemiecko-sowieckiej komisji repatriacyjnej, chętnych po sowieckiej stronie okazało się dwukrotnie więcej niż zakładali Niemcy (a znaczną część wśród nich stanowili Żydzi)²⁴.

Aspektem wysiedlenia mieszkańców Zachodniej Białorusi z 800-metrowej sfery nadgranicznej poświęcony artykuł Albina Głowackiego, który uzupełnia wiedzę o procesach migracyjnych, zwracając uwagę na ich efekty polityczne i społeczno-gospodarcze. Autor przedstawia argumentację władz sowieckich: zapewnienie bezpieczeństwa granic państwa przez uszczelnienie i zatrzymanie potoku ludności, przekraczającej je nielegalnie, oraz przez oczyszczenie pasa nadgranicznego z potencjalnych i rzeczywistych wrogów²⁵. Według opinii Głowackiego umożliwiło to zagospodarowanie mienia po deportowanych obywatelach polskich ZSRS i kolonistach niemieckich, ewakuowanych do III Rzeszy. Autor podkreśla także osłabienie pozycji społecznych i statusu materialnego najbogatszych chłopów. Zauważa i negatywne efekty wysiedleń z pasa nadgranicznego: straty materialne, zniszczenie tysięcy budynków gospodarczych i zerwanie więzi społecznych między mieszkańcami²⁶.

Aleksandr Gurjanow w swoim artykule, opublikowanym w pracy zbiorowej *Świat niepożegnany* wyróżnia Żydów, jako specjalną kategorię deportowanych do Obwodu Archangielskiego. Deportowanym uchodźcom, wśród których większość stanowili Żydzi, w odróżnieniu od deportowanych osadników, miejscowe władze pozwoliły mieszkać poza granicami „spiecpoisków”²⁷.

Najważniejszą zmianą, jaka zaszła w stosunkach narodowościowych na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941, był masowy napływ tzw. „wostoczników” – pracowników sowieckich, żołnierzy, enkawudzystów, przybytych z ZSRS, głównie ze wschodniej Białorusi. Objęli oni czołowe stanowiska w urzędach, w gospodarce, w życiu społecznym. Spowodowało to zauważalny w obrębie polskiej społeczności tego obszaru wzrost nastrojów niechęci, a nawet wrogości w stosunku do Białorusinów i Żydów.

Największą uwagę historycy polscy zwracają na napięte stosunki między Żydami a innymi narodowościami. Interesujący pod tym względem artykuł Andrzeja Zbikowskiego *Konflikty narodowościowe na polskich Kresach Wschodnich w relacjach żydowskich bieżących*²⁸, zawierający omówienie historiografii oraz szeroką analizę relacji żydowskich bieżących. Autor uważa (a też i Krzysztof Jasiewicz²⁹), że ani w aparacie politycznym, ani w aparacie terroru Żydzi nie byli grupą znaczącą. Odmienne poglądy na ten temat był skutkiem – jak twierdzi – pewnych stereotypów Polaków, które ukształtowały się pod wpływem utracenia przez nich państwowości i swojej pozycji społecznej. Według opinii autora Żydzi nie należeli do grupy specjalnie uprzywilejowanej, a swoje położenie pod władzą sowiecką oceniali następująco: do dziś byliśmy skazani na karę śmierci, teraz wyrok zamieniono nam na dożywotnie więzienie³⁰. To

24 Ibidem, s. 91-109.

25 A. Głowacki, *Wysiedlenie mieszkańców Zachodniej Białorusi z 800-metrowej strefy nadgranicznej na wiosnę 1940 r.*, [w:] *Sowietyzacja i rusyfikacja...*, s. 139-155.

26 Ibidem, s. 153.

27 A. Gurjanow, *Żydzi jako spiecpieriesielienicy-bieżący w obwodzie Archangielskim (1940-1941)*, [w:] *Świat niepożegnany...*, s. 109-122.

28 A. Zbikowski, *Konflikty narodowościowe na polskich Kresach Wschodnich (1939-1941) w relacjach żydowskich bieżących*, [w:] *Tygiel narodów...*, s. 409-429.

29 K. Jasiewicz, *Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce 1939-1941*, Warszawa, ss. 1261.

30 Cyt. za A. Zbikowski, *Konflikty narodowościowe...*, s. 415.

więzienie wiele osób wykorzystało, by robić dobre interesy na bazarach i targowiskach, bądź wspinać się na coraz wyższe szczeble władzy. Analizując szczegółowo aspekty polityki II Rzeczypospolitej wobec Żydów, Żbikowski stwierdza, że powinni raczej skłaniać się ku władzy sowieckiej. Za główny czynnik zaostżenia stosunków polsko-żydowskich uważa sytuację ekonomiczną.

Wartością artykułu Ewy Kowalskiej jest krótka analiza sytuacji Żydów w okresie międzywojennym³¹. Według opinii autorki najchętniej współpracowała z władzami sowieckimi młodzież żydowska, która pragnęła wyrwać się z przesyconej ortodoksją atmosfery gmin żydowskich i ich obyczajowości³². Wykorzystanie jej przez władze, jak podkreśla Kowalska, było ułatwione przez cechy kulturowe młodych Żydów, wielojęzyczność i tradycyjne wykształcenie.

Jewgienij Rozenblat w artykule *Sowietizacja i antisemitizm w zapadno-białoruskich ziemiach 1939-1941*³³, określa przyczyny wzrostu antysemitycznych nastrojów. Za najważniejsze z nich uważa politykę kadrową władz sowieckich, napięcia socjalne i narodowe, które zostały zaostżone napływem uchodźców z zachodnich terenów Polski. Skupia przy tym uwagę na tym, że dla znacznej części ludności żydowskiej stosunki z władzą sowiecką układały się ciężko i od samego początku nie były one jednoznaczne, chociaż antisowieckie nastroje w tej grupie często miały charakter bierny. Autor podkreśla, że tradycyjny antysemityzm ludności Zachodniej Białorusi, mający podstawy ekonomiczne i społeczne, w latach 1939-1941 zyskał odcień polityczny, stając się jedną z form antysowietyzmu³⁴.

Stosunków polsko-białoruskich dotyczy monografia Marka Wierzbickiego *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*³⁵. Autor omawia stosunki obu narodów wobec wkraczających jednostek sowieckich. Szczególną uwagę Wierzbicki zwraca na grabieże i mordy, jakich dopuszczała się ludność po wkroczeniu Armii Czerwonej. Autor omawia też antypolską dywersję, tworzenie struktur władzy sowieckiej i politykę gospodarczą. W zakończeniu ukazuje ewolucję nastrojów ludności białoruskiej. Wartość publikacji nadaje to, że dane ilościowe analizowano według podziału na województwa, powiaty, gminy.

W wyniku agresji Armii Czerwonej 17 września 1939 roku BSRS przypadły w udziale tereny północno-wschodnich województw II Rzeczypospolitej, w znacznej części zamieszkałe przez ludność, która nie wiedziała nic o ideologicznych założeniach systemu komunistycznego. Przed władzą sowiecką stało zadanie dotarcia z propagandą bolszewicką do nowych obywateli.

W 2001 roku została wydana praca Wojciecha Śleszyńskiego *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja*³⁶, która była pierwszą próbą ukazania mechanizmów unifikacji okupowanych obszarów Związku Sowieckiego z punktu widzenia polityczno-prawnego i kulturalno-oświatowego. Praca omawia rolę i sposób wykorzystania środków masowego przekazu oraz placówek kulturotwórczych.

31 E. Kowalska, *Żydzi a władza radziecka na obszarze Białostocczyzny w latach 1939-1941. Narodowo i społecznie motywowani sprzymierzeńcy nowej władzy*, [w]: *Sowietyzacja i rusyfikacja...*, s. 211-223.

32 Ibidem, s. 215.

33 J. Rozenblat, *Sowietizacja i antisemitizm w zapadno-białoruskich ziemiach 1939-1941*, [w]: *Sowietyzacja i rusyfikacja...*, s. 105-119.

34 Ibidem, s. 118.

35 M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 2000, s. 366.

36 W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001, ss. 594.

czych (kino, teatr, słowo drukowane, wydawnictwa), a także politykę oświatową władz (reorganizacja szkolnictwa, podstawy funkcjonowania kadry pedagogicznej, miejsce ucznia w systemie szkoły sowieckiej). Nie unika autor i polityczno-prawnych aspektów sowietyzacji ziem okupowanych. Temu poświęca pierwszą część swojej pracy, w której poddaje analizie proces formowania się zarządów tymczasowych, przebieg wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi i do Rad Najwyższych ZSRS i BSRS oraz politykę narodowościową i antyreligijną. Śleszyński maluje też obraz obywatela sowieckiego w opinii ludności polskiej. Autor podkreśla, że społeczeństwo nie wierzyło w sowiecką propagandę, a resztki niezależności starano się zachować, dzieląc codzienność na część oficjalną (praca, przymusowy udział w wiecach i mityngach) i prywatną (dom, rodzina).

Śleszyński jest też autorem unikatowej publikacji *Białystok w sowieckiej fotografii propagandowej 1939-1941. Proces aneksji i polityczno-prawnej sowietyzacji Białostoczczyzny*³⁷, która zawiera wiele materiału ikonograficznego z pierwszych miesięcy okupacji sowieckiej, a także opis prawnych aspektów okupacji Białostoczczyzny. Ciekawy jest rozdział czwarty, poświęcony organizacji i przebiegowi obrad Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi.

Krzysztof Jasiewicz, jeden z najpłodniejszych autorów zajmujących się omawianą problematyką, w jednym ze swych studiów zauważa z kolei, że dwoistość życia codziennego i praktyki politycznej znalazła odzwierciedlenie w języku sowieckim, który wykształcił się w latach 1939-1941. Destrukcyjna systemowa została wyrażona w tym, że język był nie tyle elementem wiary w zmienność sowieckiej wyimaginowanej rzeczywistości, co właśnie tą rzeczywistością i samą wiarą³⁸.

Oficjalna polityka sowiecka na terenach Zachodniej Białorusi znalazła odbicie w wydawanej przez władze sowieckie prasie, która miała odgrywać rolę nośnika oficjalnych interpretacji wydarzeń politycznych, a w przypadku pracy regionalnej – adaptować je do potrzeb lokalnych, stając na służbie propagandy sowieckiego ustroju. Przegląd prasy wydawanej w obwodzie białostockim daje w swym artykule Śleszyński³⁹, zaś Donata Karolkiewicz – w monografii⁴⁰. Ukazany został w niej obraz czasu przez pryzmat przeanalizowanego przez autorkę organu prasowego KP/b/B, gazety „Wolna Łomża”, wydawanej w okresie od października 1939 do czerwca 1941 roku w regionie łomżyńskim. W pracy omówiono rolę i zadania stawiane „Wolnej Łomży” oraz odbicie w niej najważniejszych wydarzeń i procesów, w tym wyborów do Zgromadzenia Ludowego Białorusi Zachodniej, przemian gospodarczych i społecznych, stosunku władz do religii i Kościoła, polityki w sferze kultury i oświaty, a także polityki zagranicznej ZSRS.

Aleksandr Wabiszczewicz w artykule *Z nacjonalno-kulturowego życia zachodnich abłastiej BSSR w 1939-1941 gg.: mowny aspekt* dokonał próby prześledzenia elementów białorutenizacji w polityce władz, akcentując, że nie mogła ona stanowić jednolitej polityki narodowego rozwoju, ponieważ kłóciła się z założeniami stalinowskiego reżimu⁴¹.

37 Idem, *Białystok w sowieckiej fotografii propagandowej 1939-1941. Proces aneksji i polityczno-prawnej sowietyzacji Białostoczczyzny*, Białystok 2000, ss. 222.

38 K. Jasiewicz, *Aparat sowiecki na ziemiach wschodnich II RP jako model patologiczny funkcjonowania klasy politycznej (1939-1953)*, [w]: *Tygiel narodów...*, s. 45.

39 W. Śleszyński, *Prasa sowiecka w obwodzie białostockim w latach 1939-1941*, [w]: *Radziecka agresja 17 września 1939 roku...*, s. 207-231.

40 D. Karolkiewicz, *Wolna Łomża. Oblicze radzieckiej polityki i propagandy w Łomżyńskim w okresie 1939-1941*, Łomża 2002, ss. 196.

41 A. Wabiszczewicz, *Z nacjonalno-kulturowego życia zachodnich abłastiej BSSR w 1939-1941 gg.: mowny aspekt*, [w]: *Radziecka agresja 17 września 1939 roku...*, s. 197-207.

Ciekawe dokumenty, dotyczące przedsięwzięć w zakresie organizacji oświaty ludowej, placówek kulturalnych, pracy z pisarzami Zachodniej Białorusi oraz sprawozdanie sowieckich agitatorów, odnajdujemy w IX tomie „Studiów Podlaskich”⁴².

Podobnie jak polityka narodowościowa, także i działalność antyreligijna prowadzona przez władze okupacyjne była jednym z ważniejszych etapów w działalności ideologiczno-propagandowej, zmierzającej do całkowitej sowietyzacji zajętych obszarów.

Irina Jelenska w artykule *Antireligioznaja agitacja i propaganda w zachodnich obłastiach Biełarusi (1939-1941)*⁴³ wyróżnia podstawowe formy propagandy i agitacji, z których za najważniejsze uważa systematyczne wygłaszanie wykładów i odczytów, przeprowadzanie rozmów na tematy antyreligijne, opierających się na najnowszych osiągnięcia nauki i zawierających potwierdzenie słusznej polityki państwa i wolności sumienia w ZSRS. Autorka uważa, że przyczynami wyboru takich form na terenach tzw. Zachodniej Białorusi było ich pograniczne usytuowanie, mocny wpływ duchowieństwa, jak też świadomość religijna znacznej części ludności tego terenu.

Jelenska wyróżnia dwa etapy działalności antyreligijnej. W pierwszym okresie okupacji (koniec 1939 – luty 1941) władza brała pod uwagę nastroje ludności miejscowej, nie chcąc wywołać jej zaniepokojenia. Jednak wraz z krzepnięciem struktur nowych władz działalność antyreligijna została wzmocniona, a jej metody stały się surowe. Inicjatywę stanowiła w tym zakresie dyrektywa KC KP/b/B z 10 lutego 1941 roku, od której zaczął się drugi okres (luty – czerwiec 1941)⁴⁴.

Rosenblat zwraca uwagę na fakt, że na skutki kampanii antyreligijnej wywarły wpływ tradycyjne formy struktury organizacyjnej różnych wyznań⁴⁵. W czasie okupacji sowieckiej dzięki specyficznej religijnej organizacji judaizmu, gdzie pełnienie kultu łatwo przechodziło od form zewnętrznych (uczęszczanie do synagog, funkcjonowanie legalnych religijnych uczelni) do wewnętrznych, konspiracyjnych (organizowanie nabożeństw w mieszkaniach, otwieranie nielegalnych uczelni) judaizmowi udało się do pewnego stopnia uniknąć paraliżu religijnego – w odróżnieniu od wertykalnego modelu chrześcijaństwa, centrum którego stanowiła świątynia.

Roman Dzwonkowski w artykule *Represje wobec polskiego duchowieństwa katolickiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941* analizuje stosunek władzy do duchowieństwa katolickiego, skupiając się na represjach, a także podając liczebność aresztowanych podczas pierwszych i kolejnych miesięcy okupacji⁴⁶. Artykuł zawiera spis księży polskich deportowanych do ZSRS lub zamordowanych podczas okupacji ziem północno-wschodnich II RP.

Problem sowieckich funkcjonariuszy należy do tematów niedostatecznie zbadanych. Najszerzej zajęli się nim Krzysztof Jasiewicz i Michał Gnatowski.

Wstępny zarys tej problematyki określa Gnatowski w artykule, zamieszczonym w prasie zbiorowej *Sowietyzacja i rusyfikacja północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1939-1941. Studia i materiały*⁴⁷. Autor omawia zmiany składu narodowościowego na

42 M. Gnatowski, *Radziecka administracja wojskowa na północno-wschodnich ziemiach Polski i scenariuszy ich aneksji w radzieckich dokumentach*, „Studia Podlaskie”, tom IX, s. 164-235.

43 I. Jelenskaja, *Antireligioznaja agitacja i propaganda w zachodnich obłastiach Biełarusi (1939-1941)*, [w]: *Radziecka agresja 17 września 1939 roku...*, s. 157-185.

44 Ibidem, s. 158.

45 J. Rozenblat, *Judaizm i sowiecka władza w zachodnich obłastiach Biełarusi (1939-1941)*, [w]: *ibidem*, s. 185-197.

46 R. Dzwonkowski, *Represji wobec polskiego duchowieństwa katolickiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, [w]: *Sowietyzacja i rusyfikacja...*, s. 75-95.

47 M. Gnatowski, *Radzieccy funkcjonariusze na Białostoczczyźnie (1939-1941). Wstępny zarys problematyki*, [w]: *Sowietyzacja i rusyfikacja...*, s. 181-211.

tych ziemiach po 1939 roku, za główną przyczynę tychże zmian uważając stopniowy napływ funkcjonariuszy ze wschodu. Pierwsza fala napłynęła z wojskiem, celem objęcia władzy. Gnatowski wskazuje, że do Obwodu Białostockiego skierowano około 1/3 wszystkich funkcjonariuszy, ponieważ władza nie mogła liczyć tam na wsparcie ludności miejscowej. Niski stopień wykształcenia przybyłych i często brak miejsc pracy dla takiej liczby ludzi, sprzyjały wrogim postawom ludności wobec nich. Autor na podstawie analizy dokumentów Obwodu Białostockiego podaje przykłady zwolnień z pracy „miejscowych”, tylko z powodu zatrudnienia osób skierowanych ze wschodu. Zmiany nastąpiły w 1940 roku w związku ze zmianami ogólnego kursu wobec Polaków, chociaż dyrektywy w tej kwestii w odniesieniu do Białorusi nie można znaleźć w dokumentach oficjalnych⁴⁸.

Ogromną zasługę w badaniu problemu działalności aparatu sowieckiego ma Krzysztof Jasiewicz. W monumentalnej pracy *Pierwsi po diable* zawarł analizę definicji „elita sowiecka”, która różniła się od socjologicznego pojęcia elity tym, że ze względów politycznych najszerzej rozumianych – losowych przypadków, kooptacje, z powodu strachu, oportunistów, czasem może nawet z motywów szlacheckich, trafiali w szeregi partii lub komsomołu ludzie, których stawiano na innych stanowiskach umożliwiającym korzystanie z różnych przywilejów⁴⁹.

Autor zaliczył do elit na Kresach Wschodnich wszystkie osoby przybyłe z ZSRS do jakiegokolwiek pracy, dlatego że przez sam fakt skierowania do niej zostały włączone w system okupacji. Na terenie tzw. Zachodniej Białorusi Jasiewicz wyróżnił cztery kategorie elit: zdrajców, kolonizatorów, kolaborantów i oportunistów. Za podstawę dla ich wyodrębnienia przyjął chronologiczny okres ich istnienia, skład społeczny i narodowościowy. W rozdziale V autor określa liczebność elit, ich bazę rodzinną i mikrospołeczną, skład narodowościowy i inne parametry jakościowe. Cenna jest też druga część książki, zawierająca alfabetyczny, selektywny spis wraz z biogramami funkcjonariuszy sowieckich działających na terytorium tzw. Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941, który został ułożony na podstawie zasobów archiwalnych Moskwy, Mińska i białoruskich archiwów prowincjonalnych, a także polskich źródeł znajdujących się w Londynie.

Dopełnieniem tej fundamentalnej monografii jest artykuł Jasiewicza, zamieszczony w pracy zbiorowej *Tygiel narodów*, gdzie autor rozpatruje różne aspekty patologicznego funkcjonowania sowieckiej klasy politycznej⁵⁰. Wyróżnia destrukcje grupowe od wewnątrz (pijaństwo, demoralizacja, przestępczość pospolita, nadużycie władzy) i destrukcje jednostkowe od wewnątrz (hipokryzja, seks ze „swoimi” i „obcymi”, patologie rodzinne). Za ważną też cechę, bez której system sowiecki nie mógł funkcjonować, autor uważa nieufność i stan całej czujności i konfrontacji z jakimkolwiek wrogiem. Nie sprzyjała funkcjonowaniu chaotyczność kompletowania kadr i obcość „wostoczniaków” w stosunku do miejscowych obywateli i terenu.

Na ten temat wypowiedział się też badacz białoruski z Brześcia Aleksandr Bodak, poddając analizie w mikroskali aparat rejonu kleszczelskiego⁵¹.

Adam Sudoł w artykule zamieszczonym w zbiorze *Sowietyzacja i rusyfikacja północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1939-1941. Studia i materiały*, wyjaśnił po-

48 Idem, s. 199.

49 K. Jasiewicz, *Pierwsi po diable...*, s. 151.

50 Idem, *Aparat sowiecki na ziemiach wschodnich II RP jako model patologiczny funkcjonowania klasy politycznej (1939-1953)*, [w:] *Tygiel narodów...*, s. 39-95.

51 A. Bodak, *Politiczeskije preobrazowanija sowjetskoj własti w kleszczelskom rajonie brestskoj oblasti w 1940-1941gg.*, [w:] *Radziecka agresja 17 września 1939 roku...*, s. 271-278.

jęcie „hipokryzja stalinowskiego aparatu”, a szczególnie samego Stalina w stosunku do narodu i państwa polskiego⁵².

Okupacja sowiecka, podobnie jak niemiecka, wzbudziła w społeczeństwie polskim opór – zarówno spontaniczny, jak i zorganizowany.

Ostatnio na ten temat ukazało się sporo publikacji. Wśród nich można wyróżnić artykuł Piotra Kołakowskiego⁵³, w którym autor omawia działalność sowieckiego aparatu bezpieczeństwa wobec polskiego podziemia. Należy podkreślić, że sowiecki aparat bezpieczeństwa nadawał szczególną wagę tworzeniu sprawnie działającej sieci informatorów i agentów, składającej się z przedstawicieli miejscowej ludności, wśród których przeważały osoby pochodzenia białoruskiego, żydowskiego i ukraińskiego, jak też oficerowie WP oraz członkowie organizacji konspiracyjnych, którzy nie wytrzymali śledztwa i za cenę współpracy z NKWD zostali zwolnieni z więzień⁵⁴. Autor poddaje szerokiej analizie aresztowania działaczy konspiracyjnych, podkreślając i argumentując tezę o dążeniu sowieckiego aparatu bezpieczeństwa, aby nie zlikwidować, ale opanować i kontrolować polskie podziemie⁵⁵. Kołakowski porównuje okupację sowiecką i niemiecką (w GG), stwierdzając, że na obszarze okupacji sowieckiej dzięki znacznej liczebności aparatu policyjnego, głębszej wiedzy, znajomości polskiego i pomocy elementu miejscowego w 1941 roku konspiracja polska została w znacznym stopniu rozbita.

Michał Gnatowski odróżnia płaszczyznę walki i oporu na ziemiach okupowanych przez Związek Sowiecki od form aktywności antyniemieckiej tym, że miała przede wszystkim wymiar moralny. Jego publikacja *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939-1941 w radzieckich źródłach*⁵⁶ przedstawia szeroki zarys tej problematyki. W pierwszej części przedstawiona została ocena stanu badań nad zagadnieniem oraz opis warunków i form działania podziemia niepodległościowego w regionie białostockim wraz z opisem struktury organizacyjnej sowieckich władz politycznych i administracyjnych, jak też NKWD. W rozdziale V autor przedstawia szczególnie ciekawy aspekt semantyczny – specyfikę języka sowieckich dokumentów, dotyczących polskiego państwa podziemnego na terenie tzw. Zachodniej Białorusi.

Podobny układ ma też wcześniejsza publikacja Gnatowskiego *W radzieckich okowach*⁵⁷, zawierająca dokumenty o sowieckich scenariuszach agresji i ich praktycznej realizacji w regionie łomżyńskim. Pierwszą część pracy stanowi obszerny opis działalności i charakteru sowieckich władz tymczasowych, unifikacji zajętych terenów, postawy społeczeństwa i organizowanego oporu, skierowanego przeciwko polityce sowieetyzacji i rusyfikacji. Autor podkreśla, że region łomżyński należał do tych ziem, gdzie w ogóle nie występował problem ludności białoruskiej, na którą powoływał się w propagandzie ZSRS. Autor stara się zatem dociec na ile owa specyfika została uwzględniona przez władze.

52 A. Sudół, *Hipokryzja i mistyfikacje stalinowskiego aparatu partyjno-państwowego w świetle antypolskiego protokołu Biura Politycznego WKP(b) z 1 X 1939 oraz stenogramu obrad Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi*, [w]: *Sowietyzacja i rusyfikacja*, s. 9-29.

53 P. Kołakowski, *Sowiecki aparat bezpieczeństwa wobec podziemia polskiego na Kresach Wschodnich 1939-1941. Zarys problematyki*, [w]: *Polska i jej wschodni...*, s. 295-311.

54 Temat ten bywa często pomijany lub marginalizowany w literaturze polskiej.

55 Ibidem, s. 304.

56 M. Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939-1941 w radzieckich źródłach*, Białystok 2001, ss. 490.

57 Idem, *W radzieckich okowach (1939-1941). Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939-1941*, Łomża 1997, ss. 308.

Artykuł Rafała Wnuka⁵⁸ stanowi obszerną analizę tworzenia i działalności prawie wszystkich konspiracyjnych organizacji i partyzanckich oddziałów, działających na Kresach Wschodnich, wedle regionów działania. Warto podkreślić, że autor uwzględnił w opracowaniu konspiracyjne organizacje młodzieżowe.

Z przedstawionych wyżej publikacji wynika, że szczególną uwagę historycy poświęcają przemianom społeczno-gospodarczym na terenach północno-wschodnich II RP okupowanych przez ZSRS, przedstawiając je przez pryzmat wpływu na nastroje ludności. Żywy jest też problem stosunków narodowościowych. Należy jednak zauważyć, że w pracach na ten temat zwraca się więcej uwagi na społeczność polską i żydowską i ich postawy wobec władz, niż na zachowanie ludności białoruskiej.

Znaczne zainteresowanie, zwłaszcza ośrodka białostockiego, okresem 1939-41 tłumaczy się brakiem poważniejszych badań do roku 1989, a także niewielkim stosunkowo dorobkiem w tym zakresie literatury emigracyjnej. Niewątpliwie znaczny przyrost publikacji, opartych na materiałach archiwalnych, a także publikacja źródeł (wydaje się jednak, że wciąż niewystarczająca) stwarza nadzieję na pojawienie się wyczerpujących monografii przedstawiających dzieje regionu w latach 1939-41 we wszelkich aspektach funkcjonowania władz i życia społecznego.

58 R. Wnuk, *Polska konspiracja antysowiecka na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w 1939-1941 i 1944-1952*, [w]: *Tygiel narodów...*, s. 157-251.